

Islamic Maaref University

Scientific Journal Commentary Studies

Vol. 16, Summer 2025, No. 62

A Perspective from Verse 9 of Surah al-Isrā' for Proving the Scientific Authority of the Qur'an

Mohammad Ezzati Bakhshayesh¹

1. Level 4; Seminary; Qom, Iran.
m.e.bakhshayesh.1360@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	<p>The comprehensive advancement of human societies is achieved through scientific progress. The steering and leadership of the course of knowledge play a fundamental role in the production and development of science. Within the divinely ordained order of existence, the leadership of human societies is vested in the Qur'an, and the theory of the Qur'an's scientific authority originates from its position as the Imam (authoritative leader). Among the overarching questions in this matter is how the Qur'an itself describes this theory. A more specific, narrower question is whether Qur'anic guidance is comprehensive with respect to all domains, including the domain of science, or whether it is confined to the conventionally recognized spiritual matters? The present study aims to examine Qur'anic guidance from the perspective of its comprehensive or non-comprehensive nature, focusing on verse 9 of Sūrat al-Isrā' and employing a descriptive-analytical methodology. In order to achieve this objective, the article analyzes verse 9 of Sūrat al-Isrā' through seven analytical axes: the lexical meaning of guidance, the Qur'anic concept of guidance, the omitted referent of the demonstrative pronoun, the Qur'an's scientific guidance, an explication of the term <i>aqwām</i>, the process of guidance, and guidance toward what is most excellent. The findings indicate that the Qur'anic meaning of guidance, in harmony with its lexical sense, is not confined to spiritual matters; rather, it is general and encompasses various forms of guidance, including scientific guidance. Accordingly, by virtue of the Qur'an's status of <i>imāmah</i> (leadership), Qur'anic guidance is comprehensive and multidimensional, encompassing scientific guidance among its dimensions.</p>
Date of received: 2024/12/05	
Date of modified: 2025/05/04	
Date of accepted: 2025/06/10	
Keywords	Scientific authority of the Qur'an, Verse 9 of Surah al-Isrā', Qur'anic guidance, Aqwām, Science.
Cite this article:	Ezzati Bakhshayesh, Mohammad (2025). A Perspective from Verse 9 of Surah al-Isrā' for Proving the Scientific Authority of the Qur'an. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i> . 16 (2). 169-190. DOI: ??
DOI:	??
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The scientific authority of the Qur'ān is grounded in the concept of the “Imamate of the Qur'ān” within the cycle of guidance and knowledge production. The central question of this study is that, whether Qur'ānic guidance in the verse “*Indeed, this Qur'ān guides to that which is most upright*” (al-Isrā' 17:9) pertains to all aspects, including the realm of science, or is confined solely to conventional spiritual matters. By selecting verse 9 of Surah al-Isrā' as a conceptual nexus, the issue, scope, objectives, and significance of Qur'ānic guidance are re-examined. In light of the precedent expressed through the notion of “*clarification of all things*” and relevant narrations—including those related to *Thaqalayn*—the hypothesis of universal guidance and its epistemological implications is tested. This inquiry, focusing on the relationship between Qur'ānic guidance and scientific authority, aims to demonstrate that the verse's reference to “*most upright*” encompasses the highest matters across all times, places, and audiences.

Methodology

This study was conducted using a descriptive-analytical approach, aiming to examine the method of deriving the Qur'ān's scientific authority from verse 9 of Surah al-Isrā'. To this end, the verse under study was analyzed through seven analytical axes: the lexical meaning of guidance, the Qur'ānic meaning of guidance, the omitted descriptor of the demonstrative pronoun, Qur'ānic scientific guidance, the elucidation of the term “*aqwām*”, the guidance process, and guidance toward the most excellent. Data were examined and explained with reference to Qur'ānic texts, lexical sources, and authoritative exegeses, employing an analytical method to clarify the concepts of Qur'ānic guidance and the scope of its universality, particularly within the domain of science.

Discussion

This study is structured around seven analytical axes, each clarifying the mechanisms and interpretive implications of the verse “*guides to that which is most upright*” (al-Isrā' 17:9) for the scientific authority of Quran:

1. **Lexical analysis of word “guidance”** reveals that this term, at semantic levels, refers to *indication*, *instruction*, and *clarification*, and these meanings are not confined to spiritual matters; rather, they are general and include material affairs as well; and Qur'ānic guidance encompasses various types of guidance, including scientific guidance.
2. **Analysis of word “guidance” and its derivatives in the Qur'ān** indicates to two types of guidance: spiritual and material, each leading to either good or evil. True guidance pertains to good matters, even to material ones; but its reference to evil is (figurative and) for mockery. Qur'ānic guidance is universal and multidimensional, and among its domains is scientific guidance.
3. **Literary analysis of the omitted described part of “*allatī*”** shows that ambiguity of this ellipsis functions as an indicator of the breadth of the intended meaning. This implies that the objective is not restricted to “religion” or “path” alone, but encompasses whatever is “most firm and upright,” including sciences and systems of knowledge.
4. **Scientific guidance in the Qur'ān** pertains to the “*most upright sciences*”.

There are two interpretations here: guidance toward the best monotheistic recognition, or guidance toward the superior branch of each science. Accepting the latter one, confirms the Qur'ānic scientific authority over all domains, including Islamic, human, and natural sciences.

5. **The term “*aqwām*”**, derived from the root “*qiyām*”, denotes standing, balance, and stabilization. In verse 9 of Surah al-Isrā', it refers to “the most protective regarding human interests” and “the most systematizing” of matters; thus, the Qur'ān directs toward the best, most stable, and most structuring paths.
6. **The guidance process in verse 9** involves three components: the guide one, the guided one, and the destination of guidance. The combination of two generalities—of the object and the audience—increases the Qur'ānic guidance encompasses diverse audiences across different periods.

Scientific guidance in the Qur'ān, like practical guidance, is eternal and responsive to scientific inquiries of human. The Qur'ān expresses the criterion for the validity and falsity of various schools of thought, while leaving the detail for the efforts of people themselves to understand them. In this way, it guides humans toward the best and most stable paths across all domains.

Conclusion

In this study, the verse “*guides to that which is most upright*” was examined as the foundation of the scientific authority of Qur'ān. Lexical and Qur'ānic analyses indicate that “*guidance*” is a general concept encompassing both spiritual and material matters, and in all cases, it denotes its true meaning. The omission of the described part of “*allatī*” and the use of “*aqwām*” expand the scope of guidance to all domains, including the sciences; and this indicates to the most excellent and stable paths. Qur'ānic scientific guidance means that the Qur'ān directs humans in every scientific field toward the best and most structuring knowledge—not only in theology but also in Islamic, human, and natural sciences. This guidance is universal and transhistorical, encompassing all humans in every time and place. The Qur'ān outlines the general criteria for the validity and falsity of schools of thought and systems, leaving its details to reasoned ijtihad based on intellect and revelation.

References

- *Al-Qur'ān al-Karīm*.
- Behrūzī Lak, Gholām-Rezā & Qāsemī, Moḥammad-‘Alī. (2017). “Marja‘iyyat-e ‘Ilmī-ye Qur'ān Karīm dar Motāla‘e-ye Neẓām-e Siyāsī bā Olgū-ye ‘Elm-e Dīnī-ye Āyatollāh Javādī Āmolī (the Scientific Authority of Noble Quran in the Study of Political System Based on the Religious Example of Aayatollah Jawadi Aamoli).” In *International Congress of Quran and Humanities*, p. 371. (In Persian)
- Fāker Meybodī, Moḥammad & Rafī‘ī, Moḥammad-Ḥosayn. (2019). “Marja‘iyyat-e ‘Ilmī-ye Qur'ān az Negāh-e ‘Allāmeḥ Ṭabāṭabā‘ī (the Scientific Authority of Quran from the View Point of Allamah Tabatabaei).” *Motāla‘āt-e ‘Olūm-e Qur'ānī* 1(1): 8–37. doi:10.22081/JQSS.2019.68217. (In Persian)
- Al-Farāhīdī, Khalīl b. Aḥmad. (1988). *Kitāb al-‘Ayn (the Book of al-‘Ayn)*. Qom: Hijrat. (In Arabic)
- Al-Fayyūmī, Aḥmad b. Muḥammad. (1993). *al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ*

- al-Kabīr (the Illuminating Lamp in the Strange al-Sharh al-Kabir)*. Qom: Mu'assasat Dār al-Hijra. (In Arabic)
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad Muḥsin. (1994). *Tafsīr al-Ṣāfi (the Purer Coomentary)*. Qom: Maktabat al-Ṣadr. (In Arabic)
 - Ghazālī, Abū Ḥāmid Muḥammad. (n.d.). *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn (Reviving the Sciences of Religion)*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Arabī. (In Arabic)
 - Ibn Fāris, Abū al-Ḥusayn. (1983). *Mo'jam Maqāyīs al-Lughah (the Dictionary of Criteria of Vucabulary)*. Qom: Intishārāt-e Maktab al-I'lām al-Islāmī. (In Arabic)
 - Ibn Manẓūr, Muḥammad b. Mukrem. (1414 AH). *Lisān al-'Arab (the Language of Arab)*. Researched by: Jamāl al-Dīn Mīr Dāmādī. Beirut: Dār al-Fikr li-al-Ṭibā'a wa-al-Nashr wa-al-Tawzī'. (In Arabic)
 - Ibn Sīdah, 'Alī b. Ismā'īl. (2000). *al-Muḥkam wa-al-Muḥīt al-A'zam (the Firm and the Greater Ocean)*. Researched by: 'Abd al-Ḥamīd Hindāwī. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (In Arabic)
 - Javādī Āmolī, 'Abdullāh. (2018). *Tafsīr-e Mawzū'ī, (the Thematic Commentary)*. vol 16: *Hedāyat dar Qur'ān (subject: Guidance in the Quran)*. Qom: Intishārāt-e Esrā. (In Persian)
 - al-Jawharī, Abū Naṣr. (1987). *Tāj al-Lughah wa-Ṣiḥāḥ al-'Arabiyya (the Crown of the Word and the Correct ones of Arabic)*. Researched by: Aḥmad 'Abd al-Ghafūr 'Aṭṭār. Beirut: Dār al-'Ilm lil-Malāyīn. (In Arabic)
 - Kār-gorūh-e Marja'iyat-e 'Ilmī-ye Qur'ān (Pazhūheshkadeh-e Farhang va Ma'āref-e Qur'ān) (Committee of Scientific Authority of Quran, Center Research of Culture and Education of Quran). (n.d.). *Manshūr-e Marja'iyat-e 'Ilmī-ye Qur'ān-e Karīm (the Charter of Scientific Authority of Noble Quran)*. Qom: Daftar-e Tabliḡhāt-e Eslāmī-ye Ḥawze-ye 'Ilmiyye. (In Persian)
 - Khamene'ī, Sayyid 'Alī. (2021/4/14). *Bayānāt dar Maḥfel-e Ons bā Qur'ān Karīm (the Expressions in the Gathering for Holy Quran)*. Khamenei.ir. <https://farsi.khamenei.ir>.
 - al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. (1987). *al-Kāfi (the Sufficient)*. Researched by: 'Alī Akbar Ghaffārī & Muḥammad Ākhūndī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (In Arabic)
 - Makārem Shīrāzī, Nāṣir (et al.). (1995). *Tafsīr-i Nemūneh (the Exemplary Commentary)*. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya (In Persian).
 - Mostafavī, Ḥasan. (1981). *al-Taḥqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm (the Research in the Words of Holy Quran)*. Tehran: Vezārat-e Farhang va Ershād-e Eslāmī. (In Arabic)
 - Mostarḥamī, Sayyid 'Isā. (2024). "Naqsh-e Qur'ān dar Jahat-dehī be 'Olūm-e Ṭabī'ī (the Role of Quran in Directing the Natural Sciences)." In *Hamāyesh-e Mellī-ye Marja'iyat-e 'Ilmī-ye Qur'ān Karīm (In the National Conference for Scientific Authority of Noble Quran)*. Qom: Daftar-e Tabliḡhāt-e Eslāmī. (In Persian)
 - Mudarrisī, Muḥammad Taqī. (2008). *Min Hudā al-Qur'ān (from the Guidance of Quran)*. Beirut: Dār al-Qārī'. (In Arabic)
 - Mughniyya, Muḥammad Jawād. (2003). *Tafsīr al-Kāshif (Discoverer Commentary)*. Qom: Dār al-Kitāb al-Islāmī. (In Arabic)
 - Quṭb, Sayyid. (1991). *Fī Zilāl al-Qur'ān (In the Shadow of Quran)*. Beirut: Dār al-Shurūq. (In Arabic)
 - Rāghib al-Iṣfahānī, Ḥusayn b. Muḥammad. (1991). *al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān (the Vocabularies in Stranges of Quran)*. Beirut: Dār al-Qalam. (In Arabic)
 - al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad b. 'Umar. (1999). *Mafātīḥ al-Ghayb (the Keys of Unseen)*. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (In Arabic)

- Reżā'ī Eşfahānī, Moḥammad-‘Alī. (2024). “‘Arşeh-hā-ye Marja‘iyyat-e ‘Ilmī-ye Qur‘ān (Scopes of Scientific Authority of Quran).” In *the National Conference of Scientific Authority of Noble Quran*. Qom: Daftar-e Tablīghāt-e Eslāmī. (In Persian)
- Şādiqī Tehrānī, Muḥammad. (1986). *al-Furqān fī Tafsīr al-Qur‘ān bi-al-Qur‘ān wa-al-Sunnah (the Ceriterion in the Commentary of Quran by the Quran and Sunnah)*. Qom: Intishārāt-e Farhang-e Eslāmī. (In Arabic)
- Şadr al-Dīn al-Shīrāzī (Mullā Şadrā). (2004). *Sharḥ Uşūl al-Kāfī (the Explanation of Usul Kafi)*. Researched by: Muḥammad Khājawī. Tehran: Moassese Motale‘at wa Tahqīqate Farhangi. (In Arabic)
- Şāhib b. ‘Abbād, Abū al-Qāsim Ismā‘īl b. ‘Abbād. (1993). *al-Muḥīṭ fī al-Lughah (the Ocean in the Vocabulary)*. Researched by: Muḥammad Ḥasan Āl Yāsīn. Beirut: ‘Ālam al-Kitāb. (In Arabic)
- al-Sayyid al-Raḍī, Muḥammad b. al-Ḥusayn. (1993). *Nahj al-Balāgha (the Method of Eloquence)*. Researched by: Şubḥī Şālīḥ. Qom: Hijrat. (In Arabic)
- Shaykhzādeh, Muḥammad b. Muştafā. (1419 AH). *Hāshiyat Muḥyī al-Dīn Shaykhzāda ‘alā Tafsīr al-Bayḍāwī (Commenting Mohyi al-Din Shaikhzadeh on the Commentary of Baydawi)*. Researched by: Muḥammad ‘Abd al-Qādir Shāhīn. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (In Arabic)
- al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (1973). *al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur‘ān (the Affirmation in the Sciences of Quran)*. Researched by: Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm. Cairo: al-Hay‘a al-Mişriyya al-‘Āmma li-l-Kitāb. (In Arabic)
- Ṭabāṭabā‘ī, Muḥammad Ḥusayn. (1969). *al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur‘ān (the Criterion in the Commentary of Quran)*. Beirut: Mu‘assasat al-‘Ālamī li-al-Maṭbū‘āt. (In Arabic)
- al-Ṭabrisī, Faḍl b. Ḥasan. (1993). *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur‘ān (the Collection of the Expression in the Commenrary of Quran)*. Researched by: Muḥammad Jawād Balāghī. Tehran: Intishārāt-e Nāşir Khosrow. (In Arabic)
- Ṭanṭāwī b. Jawharī. (2004). *al-Jawāhir fī Tafsīr al-Qur‘ān al-Karīm (the Jewelry in the Commentary of Noble Quran)*. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. (In Arabic)
- Ṭanṭāwī, Sayyid Muḥammad. (1997). *al-Tafsīr al-Wasīṭ li-l-Qur‘ān (the Mediate Commentary for the Quran)*. Cairo: Dār al-Nahḍa Mişr. (In Arabic)
- Yūsufī Moqaddam, Moḥammad Şādeq. (2024). “Vākāvī va Naqd-e Didgāh-hā-ye ‘Adam-e Marja‘iyyat-e ‘Ilmī-ye Qur‘ān-e Karīm (Examining and Criticizing the View of Lack of Authority of Noble Quran).” *Qur‘ān va ‘Elm* 18(35): 265–286. doi:10.22034/QVE.2024.15397.1784. (In Persian)
- al-Zamakhsharī, Maḥmūd. (1986). *al-Kashshāf ‘an Ḥaqā‘iq al-Tanzīl wa-‘Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta‘wīl (the Most Discoverer of the Facts of Revelation and the Springs of the Sayings in the Aspects of Interpretation)*. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī. (In Arabic)
- al-Zarkashī, Badr al-Dīn Muḥammad b. ‘Abd Allāh. (1955). *al-Burhān fī ‘Ulūm al-Qur‘ān (the Proofs in the Siences of Quran)*. Cairo: Dār Iḥyā‘ al-Kutub al-‘Arabiyya (‘Īsā al-Bābī al-Ḥalabī and his companians). (In Arabic)

جامعة المعارف الإسلامية

مجلة دراسات تفسيرية

السنة ١٦ / الصيف ١٤٤٧ / العدد ٦٢

إثبات المرجعية العلمية للقرآن الكريم في ضوء تفسير الآية ٩ من سورة الإسراء

محمد عزتي بخشايش^١

١. خريج المستوى الرابع، الحوزة العلمية في قم، قم، إيران.

m.e.bakhshayesh.1360@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يتحقق التقدم الشامل للمجتمعات البشرية في ظل تطور العلم. لقيادة سفينة العلم نصيب كبير في إنتاج العلم. في نظام الخلق، إمامة المجتمعات البشرية على عاتق القرآن، ونظرية «المرجعية العلمية للقرآن» تنبع من مقام إمامة القرآن. من الأسئلة الكبرى في هذا المجال، وصف القرآن نفسه لهذه النظرية. السؤال الأكثر جزئية هو: هل الهداية القرآنية شاملة لجميع المجالات بما فيها مجال العلم، أم أنها منحصرة في الأمور المعنوية المصطلحة؟ تم تنظيم هذه المقالة بهدف دراسة الهداية القرآنية من منظور الشمولية أو عدم الشمولية، بمحورية الآية ٩ من سورة الإسراء وبالمنهج الوصفي-التحليلي. للوصول إلى الهدف المذكور، درس هذا البحث الآية ٩ من سورة الإسراء في سبعة محاور: المعنى اللغوي للهداية، والمعنى القرآني للهداية، والموصوف المحذوف لاسم الإشارة، والهداية العلمية للقرآن، وبيان كلمة «أَقُوم»، وعملية الهداية، والهداية إلى الأفضل. تُظهر نتائج البحث أن المعنى القرآني للهداية، متناسق مع معناها اللغوي، ليس منحصراً في الأمور المعنوية، بل عام ويشمل أنواع الهدايات بما فيها الهداية العلمية. من هنا، فإن الهداية القرآنية بواسطة شأن «الإمامة» للقرآن، هداية شاملة ومتعددة الأبعاد بما فيها الهداية العلمية.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٦/٠١/٢٨	
تاريخ المراجعة: ١٤٤٦/٠٦/٢٩	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/٠٨/٠٣	
الألفاظ المفتاحية	المرجعية العلمية للقرآن، آية ٩ الإسراء، هداية القرآن، إمامة القرآن، تفسير أقوم.
الاقتباس:	عزتي بخشايش، محمد (١٤٤٦). إثبات المرجعية العلمية للقرآن الكريم في ضوء تفسير الآية ٩ من سورة الإسراء. مجلة دراسات تفسيرية، ١٦ (٣)، ١٩٠ - ١٦٩. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۶، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۶۲

اثبات مرجعیت علمی قرآن کریم در پرتو تفسیر آیه ۹ سوره اسراء

محمد عزتی بخشایش^۱

۱. دانش آموخته سطح چهار، حوزه علمیه قم، قم، ایران.
m.e.bakhshayesh.1360@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۹۰ - ۱۶۹)	پیشرفت همه‌جانبه جوامع بشری در سایه ترقی علم تحقق می‌یابد. سکندری کشتی علم، سهم عمده‌ای در تولید علم دارد. در چینش نظام هستی، امامت جوامع بشری بر عهده قرآن است و نظریه «مرجعیت علمی قرآن» از جایگاه امامت قرآن نشأت می‌گیرد. از پرسش‌های کلان در این زمینه، توصیف خود قرآن از این نظریه است. پرسش جزئی‌تر این است که آیا هدایت قرآنی، نسبت به همه حوزه‌ها از جمله حوزه علم فراگیر است، یا منحصر به امور معنوی مصطلح می‌باشد؟ نوشتار پیش‌رو با هدف بررسی هدایت قرآنی از منظر فراگیری یا عدم فراگیری، با محوریت آیه ۹ سوره اسراء و با روش توصیفی-تحلیلی سامان یافته است. این پژوهش برای دستیابی به هدف یادشده، آیه ۹ سوره اسراء را در قالب هفت محور بررسی کرده است: معنای لغوی هدایت، معنای قرآنی هدایت، موصوف حذف‌شده اسم اشاره، هدایت علمی قرآن، تبیین کلمه «أقوم»، فرآیند هدایت، و هدایت به برترین‌ها. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد معنای قرآنی هدایت، هماهنگ با معنای لغوی آن، منحصر در امور معنوی نیست، بلکه عام بوده و شامل انواع هدایت‌ها از جمله هدایت علمی می‌شود. از این رو، هدایت قرآنی به واسطه شأن «امامت» قرآن، هدایتی فراگیر و چندبُعدی از جمله هدایت علمی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۵	مرجعیت علمی قرآن، آیه ۹ اسراء، هدایت قرآن، امامت قرآن، تفسیر أقوم.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۱۵	عزتی بخشایش، محمد (۱۴۰۴). اثبات مرجعیت علمی قرآن کریم در پرتو تفسیر آیه ۹ سوره اسراء. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۶ (۲). ۱۹۰ - ۱۶۹. DOI: ??
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۱	??
واژگان کلیدی	ناشر: دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.
استناد:	
کد DOI:	

مقدمه

از مباحث مهم حوزه دین پژوهی، مسئله قلمرو دین است که پاره‌ای از اندیشمندان مسلمان را با خود همراه کرده است. در سایه انگاره تعارض علم و دین و تقدّم علم که در اندیشه غربی پرورده شده است، انتظار بشر از دین به حوزه فردی آن هم تنها در مسائل اخلاقی تقلیل یافته است. یگانه تازی تجربه در سنجش صحت و سقم یافته‌های علمی، صحنه را برای آموزه‌های وحیانی تنگ‌تر و به تبع آن میزان خطا را در آن یافته‌ها افزایش داده است. مسئله علم و تولید آن یکی از مهم‌ترین مقوله‌های مؤثر در سعادت و شقاوت بشر است و به تبع آن پیشرفت یا پسرفت جوامع ارتباط مستقیمی با علم و رویکرد آن دارد. «علم» به عنوان پیشران تحولات جوامع بشری و یکی از اساسی‌ترین بنیان‌های تمدن ساز، نمی‌تواند خود را از هدایت وحی بی‌نیاز بداند. اقتضای جامعیت قرآن، جامعیت در مهم‌ترین بُعد قرآن کریم - که همان بُعد هدایتی محسوب می‌شود - است. با توجه به جامعیت قرآن و نقش امامت آن در جوامع بشری و با توجه به تنوع آیات هدایتی، ساحت هدایتی قرآن منحصر در یک جهت خاص نیست. مقام معظم رهبری در توضیح هدایت قرآنی می‌فرماید: «هدایت قرآن به یک منطقه محدودی از زندگی بشر اختصاص ندارد؛ هدایت قرآنی، مربوط به همه گستره عظیم زندگی بشر است؛ یعنی این جور نیست که قرآن در یک بخشی انسان را هدایت کند و در یک بخش دیگری از موارد مورد نیاز بشر و زندگی بشر، انسان را مهمل بگذارد و بی‌اعتنا عبور بکند؛ نه قرآن مشرف به همه گوشه و کناره‌های صحنه زندگی و میدان حضور بشر است؛ از عروج معنوی انسان و کمال معنوی انسان بگیریید... تا مسئله جوامع بشری و اداره جوامع انسانی و بشری و اقامه عدل و رفتارهای مدیریتی برای اداره جوامع انسانی و دفع دشمنان گوناگون... و چقدر غافلند کسانی که خیال می‌کنند قرآن به مسائل زندگی، به مسائل سیاست، به مسائل اقتصاد، به مسائل حکومت کار ندارد؛ نه بخش عمده قرآن راجع به همین مسائل اجتماعی زندگی است».^۱ یکی از آیاتی که می‌توان از آن جامعیت هدایتی قرآن از جمله هدایت علمی را استخراج نمود، آیه شریفه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ»^۲ است. نگاشته پیش‌رو تلاشی برای تبیین رهیافت و روش استخراج مرجعیت علمی قرآن کریم از آیه ۹ سوره اسراء است.

۱. خامنه‌ای، بیانات رهبر انقلاب در محفل انس با قرآن کریم، (۱۴۰۰/۱/۲۵) پایگاه اطلاع‌رسانی مقام معظم رهبری.

۲. اسراء / ۹.

پیشینه

مسئله ارجاع به قرآن و محوریت آن از دیرباز مطرح بوده و ریشه در خود قرآن دارد. آیاتی که بر تبیان بودن آن دلالت دارند، مهم‌ترین دلیل این ادعا هستند. همچنین، حدیث متواتر ثقلین نشان‌دهنده قدمت این موضوع در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله است. افزون بر این، بیش از سی روایت از اهل بیت علیهم السلام درباره جامعیت قرآن، بر جایگاه ویژه مرجعیت آن نزد ایشان تأکید دارد.

محوریت قرآن در چرخه تولید علم و استخراج علوم از قرآن نزد پیشینیان مطرح بود که می‌توان به غزالی (۵۰۵ق) در *احیاء العلوم*^۱، المرسی (۶۵۵ق) در تفسیرش^۲، زرکشی (۷۹۴ق) در *البرهان*^۳، سیوطی (۹۱۱ق) در *الاتقان*^۴، ملاصدرا (۱۰۵۰ق) در *شرح اصول کافی*^۵، فیض کاشانی (۱۰۹۱ق) در تفسیر *الصادق*^۶ و طنطاوی (۱۳۵۸ق) در تفسیر *الجواهر*^۷ اشاره نمود. اصطلاح مرجعیت علمی قرآن، اصطلاح نو پدید می‌آید و در سال‌های اخیر مورد توجه قرار گرفته است. آثاری که به صورت تخصصی به این مسئله پرداخته‌اند، پرشمار نیستند که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود:

۱. اعرابی در مقاله «نگاهی نو به مرجعیت علمی قرآن بر پایه کلام مقام معظم رهبری» به واکاوی دیدگاه‌های مقام معظم رهبری در باره مرجعیت علمی قرآن در ابعاد گوناگون پرداخته است.
۲. طبسی در مقاله «تمسک العترة الطاهرة بالقرآن الکریم» با گردآوری احادیث معصومان علیهم السلام، نشان می‌دهد که چگونه اهل بیت علیهم السلام در استنباط احکام شرعی، به قرآن استناد کرده‌اند.
۳. یکی از مهم‌ترین مجموعه‌های پژوهشی در این حوزه، مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن است که متشکل از حدود ۱۵۰ مقاله تخصصی در پنج محور کلان است: مفاهیم و ادله مرجعیت علمی قرآن، مبانی این مرجعیت، مرجعیت علمی قرآن در علوم اسلامی، مرجعیت علمی قرآن در علوم انسانی و تجربی و روش‌های تحقق این مرجعیت. در میان این آثار، برخی از مقالات برجسته‌تر بوده‌اند که به چند نمونه اشاره می‌شود:

۱. غزالی، *احیاء العلوم*، ج ۳، ص ۱۳۵.

۲. سیوطی، *الاتقان*، ج ۴، ص ۳۰.

۳. زرکشی، *البرهان*، ج ۲، ص ۱۸۱.

۴. سیوطی، *الاتقان*، ج ۴ ص ۲۸.

۵. صدر الدین شیرازی، *شرح اصول کافی*، ج ۲، ص ۳۷۵.

۶. فیض کاشانی، *الصادق*، ج ۱، ص ۵۷.

۷. طنطاوی، *الجواهر*، ج ۱۵، ص ۲۸۱.

الف) مؤدب و جمشیدی در مقاله «دلایل روایی مرجعیت علمی قرآن»^۱ قلمرو، مبانی (پنج مبنا) و دلایل (هفت دلیل) مرجعیت علمی قرآن را از منظر روایات بررسی کرده‌اند.

ب) عزتی بخشایش در مقاله «ادله قرآنی مرجعیت علمی قرآن»^۲ به واکاوی نه دلیل قرآنی در تأیید مرجعیت علمی قرآن پرداخته است.

ج) طیب حسینی و شم‌آبادی در مقاله «مبانی مرجعیت علمی قرآن از منظر صادقی تهرانی»^۳ دیدگاه‌های محمد صادقی تهرانی درباره مبانی مرجعیت علمی قرآن مرور بازخوانی قرار داده‌اند.

د) یوسفی مقدم و پیشوایی در مقاله «تحلیل مستندات فراتاریخی بودن پیام‌های قرآن و رابطه آن با مرجعیت علمی قرآن»^۴ با ارائه شش دلیل، فراتاریخی بودن پیام‌های وحیانی را بررسی کرده و نسبت آن را با مرجعیت علمی قرآن تبیین کرده‌اند.

ه) مسترحمی در مقاله «نقش قرآن در جهت‌دهی به علوم طبیعی»^۵ گونه‌های مختلف نقش‌آفرینی قرآن در جهت‌دهی به علوم طبیعی را در نه محور تحلیل کرده است.

اگرچه مباحث مربوط به ادله و مبانی مرجعیت علمی قرآن با موضوع این مقاله ارتباط نزدیکی دارد، اما آثار پیشین اغلب نگاهی کلی به آنها داشته‌اند و به تحلیل تفصیلی یک دلیل خاص نپرداخته‌اند. در مقابل، مقاله حاضر با دقت و ژرف‌نگری، به بررسی دلالت آیه ۹ سوره اسراء در اثبات مرجعیت علمی قرآن پرداخته و تحلیل تفصیلی و استنباطی دقیقی از آن ارائه داده است.

تبیین مفهومی مرجعیت

«مرجعیت» مصدر جعلی از ماده «رجع» اشتقاق یافته و به معنای محل رجوع و مراجعه دیگران است؛^۶ اما در اصطلاح در معانی مختلفی به کار رفته است؛ از جمله منبعیت، اولویت، اولیت، جامعیت، حاکمیت، میزان بودن و مرجعیت پارادایمی.^۷ هرچند تعاریف مذکور که در نوشتارهای

۱. مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، بخش مفاهیم و ادله.

۲. عزتی بخشایش، «ادله روایی مرجعیت علمی قرآن کریم»، *مطالعات علوم قرآنی*، ش ۲۰، ص ۶۳ - ۳۳.

۳. طیب حسینی، سید محمود و حسین شم‌آبادی، «مبانی مرجعیت علمی قرآن از منظر دکتر صادقی تهرانی»، *پژوهش‌های قرآنی*، ش ۱۱۱، ص ۱۶۰ - ۱۳۳.

۴. مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، بخش مبانی.

۵. همان، *بخش مرجعیت علمی قرآن در علوم انسانی و تجربی*.

۶. فیومی، *مصباح المنیر*، ج ۲، ۲۲۰.

۷. فاکر میبیدی و دیگران، «مرجعیت علمی قرآن از نگاه علامه طباطبایی»، *مطالعات علوم قرآنی*، ش ۱، ص ۸.

مختلفی بیان شده است، خالی از اشکال نیست و برخی از این معانی متداخل در معانی دیگر است؛ اما آنچه در این نوشتار مد نظر ماست معنای جامع است. به نظر نگارنده تعریف زیر می‌تواند معنای بهتر و جامعی برای مرجعیت باشد: «مرجعیت علمی قرآن کریم؛ یعنی جهت‌دهی و راهبری علوم ساخت‌یافته بشری توسط قرآن کریم».^۱ این جهت‌دهی ممکن است از طریق روش‌های زیر باشد:

۱. استنباط محورهای مختلف یک علم؛ اعم از گزاره‌ها، مبانی، روش‌ها و ... از قرآن؛

۲. معیار بودن قرآن برای سنجش سره از ناسره علوم از جهات مختلف؛

۳. تغییر بینشی و نگرشی؛

۴. کمال بخشی به یافته‌های بشری.

در بخش بعدی خواهیم گفت که منشأ مرجعیت علمی قرآن را باید در بین صفات قرآن جستجو کرد.

«امام» بودن قرآن منشأ مرجعیت آن

قرآن با حدود پنجاه نام و صفت، حقیقت و جایگاه خود را در میان بشر تبیین می‌کند. از مهم‌ترین این صفات می‌توان به «هدی، بی‌ینه، ذکر، تبیان، بصائر، علم، فرقان، حق، نور، حکیم» اشاره کرد. هر صفت، بُعدی از قرآن را نشان می‌دهد و برخی نیز به‌طور منطقی بر یکدیگر مترتب‌اند؛ مانند اینکه قرآن به سبب «حق» بودن، «فرقان» است و چون «نور» است، «بصائر» نیز هست.

برخی از صفات نیز اثر و زاییده نه یک صفت بلکه اثر و برآیند همه صفات قرآن است، مانند صفت «قیم» بودن قرآن کریم؛ از آن رو که هر صفتی به بُعد یا ابعاد خاصی از قرآن رهنمون می‌نماید و هر کدام گره یا گره‌هایی از جوامع بشری می‌گشایند، پیامد چنین کتابی، «قیم» بودن آن نسبت به جوامع بشری خواهد بود. همچنین، تبیان بودن قرآن نتیجه صفاتی چون: حق، نور و بی‌ینه بودن آن است.

از ویژگی‌های قرآن، «مهیمن» بودن آن است؛ صفتی که هم نسبت به کتاب‌های پیشین و هم نسبت به برخی صفات قرآن جریان دارد. پنج صفت: هدی، حق، نور، قیم و امام نیز در میان اوصاف قرآن جایگاه مهیمن دارند.

سه صفت «هدی»، «حق» و «نور» از آن جهت مهیمن‌اند که خاستگاه سایر صفات قرآن‌اند؛ در حالی که صفات «قیم» و «امام» بودن، به خاطر جامع بودن‌شان، فرجام دیگر صفات به‌شمار می‌روند.

۱. این تعریف متخذ از تعریف مطرح شده در منشور مرجعیت علمی قرآن کریم است و تا حدودی شبیه تعریف منشور است.

وقتی خدای متعال در چینش عالم هستی، قرآن کریم را به عنوان امام جوامع بشری قرار داد و قوامشان را در وجود قرآن تنانید، تمام ابعاد وجودی انسان و شئونات جوامع بشری تحت سیطره قرآن کریم اداره خواهد شد و نقش آن، مانند رهبر یک جامعه، راهبری و جهت‌دهی است نه دخالت در همه جزئیات. قرآن کریم سیاست‌های کلی را ترسیم کرده، اما گاه در جزئیات نیز ورود می‌کند. وقتی چنین تصویری از جایگاه قرآن در نظام خلقت نگارگری شد و نظام خلقت زیر چتر امامت قرآن قرار گرفت، نقش تبیان بودن قرآن عیان می‌شود؛ یعنی هر آنچه در نظام خلقت هست، زیر چتر قرآن باید صورت‌گیری شود؛ ولی این بدان معنا نیست که هر چیزی در ظاهر قرآن وجود دارد، همچنان که به این معنا نیست که قرآن به صورت مستقیم در تمام جزئیات این صورت‌گیری نقش دارد. در عین حال نمی‌توان گفت آنچه که در این فرایند متولد شده است، خارج از حیطه رهبری قرآن کریم است.

توجه به این نکته ضروری است که آنچه در اینجا گفته شد مربوط به بخش ظاهری قرآن است، اما به یقین باطن قرآن بسیار گسترده‌تر از ظاهرش است و تمام کلیات و جزئیات عالم خلقت را داراست. در این تصویرگری از قرآن، می‌توان هدایت قرآنی را نیز با توجه به امامت قرآن تبیین کرد. یکی از اصلی‌ترین شئونات امام و بلکه اصلی‌ترین شأن امام، هدایت‌گری است. هدایت هر هادی باید طبق جایگاه آن هادی در نظام خلقت تفسیر شود؛ چون قرآن والاترین جایگاه را در نظام خلقت و به تبع آن در جوامع بشری دارد^۱ و در کسوت امام نقش آفرینی می‌کند، هدایتی هم که از این امام انتظار می‌رود به مراتب گسترده‌تر از هدایت هادیان دیگر است و شامل تمام انسان‌ها در هر درجه‌ای از ایمان (اعم از متقین، مومنین، مسلمانان و غیر مسلمانان) و در هر درجه‌ای از شئونات اجتماعی (اعم از باسواد، بی‌سواد، عامی، دانشمند، دانشمندان دینی و دانشمندان غیر دینی) می‌شود. همچنین شامل تمام چیزهایی می‌شود که در پیشرفت و پسرفت جوامع بشری نقش دارند. از همین رو است که در برخی آیات غایت هدایت قرآنی «سُبُلَ السَّلَام»^۲ معرفی شده است. علامه طباطبایی در تفسیر «سُبُلَ السَّلَام» می‌نویسد: «خداوند متعال «سلام» را به صورت مطلق بیان فرموده است و منظور از آن مطلق سلامتی و خلاصی از هر نوع شقاوت و بدبختی است که موجب اختلال در امر سعادت دنیوی یا

۱. تذکر به این نکته لازم است که طبق احادیث ثقلین قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام هم‌ترازند؛ زیرا هر دو به یک پایه استوارند. از این رو سخن فوق به معنای برتری قرآن بر اهل بیت علیهم‌السلام نیست.

اخروی باشد»^۱. همچنان که در برخی دیگر از آیات غایت هدایت قرآنی «رشد» معرفی شده است. غایت در «رشد» قرآنی، بالاترین درجه از صلاح و نجات که شامل صلاح و نجات دنیوی و اخروی است، خواهد بود. عالی‌ترین و فراگیرترین غایتی که خداوند برای هدایت قرآنی معرفی می‌نماید، آیه شریفه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ»^۲ است. این آیه شریفه یکی از جامعترین آیات در حوزه هدایت قرآنی است. دلالت آیه شریفه در بخش‌های دیگر به صورت پردامنه‌تر توضیح داده خواهد شد.

از آنچه گفته آمد این مطلب عیان می‌شود که قرآن کریم چون امام جوامع است، ناگزیر از مرجعیت آن در تمام زمینه‌ها هستیم؛ البته مرجعیت به معنای جهت‌دهی کلی، نه دخالت در تمام امور. یکی از ابعاد این مرجعیت، مرجعیت علمی است. مسئله علم از مهم‌ترین شاخصه‌های رهنمون‌سازی به سعادت و شقاوت است. از این‌رو اسلام تنها دینی است که مهم‌ترین معجزه پیامبرش، از سنخ علم؛ یعنی کتاب است.

دلالت آیه ۹ سوره اسراء بر مرجعیت علمی

گفته شد فراگیرترین و در عین حال عالی‌ترین غایت هدایتی قرآن، در آیه شریفه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ»؛ همانا این قرآن به استوارترین چیزها هدایت می‌کند» بیان شده است. به خاطر این خصوصیت است که آیه مزبور از استوارترین آیات در مسئله مرجعیت قرآن کریم به شمار می‌آید. دلالت آیه شریفه بر مرجعیت علمی قرآن کریم را در قالب چند بند ارائه می‌نماییم:

۱. معنای لغوی هدایت

از نظرگاه لغت‌شناسان، کلمه «هدایت» به معنای راهنمایی کردن است.^۳ آیا کلمه «هدایت» از بار معنایی مثبت تهی است و صرف رهنمونی است یا ملازم با رهنمونی به راه درست است، علمای لغت تصریحی به آن نکرده‌اند؛ برخی گفته‌اند «هدایت» یعنی دلالت و دلالت تهی از معنای مثبت است.^۴ همچنان که برخی از لغت‌شناسان در بیان آن صرفاً متعلق آن را بیان کرده‌اند^۵ که این نیز بیانگر ساکت بودن این کلمه نسبت به بار معنایی مثبت است.

۱. طباطبایی، المیزان، ج ۵، ص ۲۴۵.

۲. اسراء / ۹.

۳. جوهری، الصحاح، ج ۶، ص ۲۵۳۳؛ راغب اصفهانی، مفردات، ص ۸۳۵.

۴. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۸۳۵.

۵. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۶۳۶.

از سوی دیگر برخی از دانشمندان لغت هدایت را به ارشاد معنا کرده‌اند؛ ارشاد ملازم با رشد است.^۱ همچنین عده‌ای در ذکر معنای هدایت، نقیض آن؛ یعنی ضلالت را ذکر کرده‌اند.^۲ براساس این دیدگاه هدایت ملازم با راه درست است. مصطفوی ابتدا در بیان معنای هدایت می‌نویسد: «هدایت بیان کردن راه رشد و امکان رسیدن به شیء مورد نظر است. پس هدایت مقابل ضلالت است و رشد مقابل غی است و غی دلالت به شر و فساد است، همان طوری که رشد راهنمایی به خیر و صلاح است.»^۳ ایشان در ادامه می‌نویسد: «هدایت یا در امور مادی است یا اموری معنوی، همچنین یا در امور خیر است یا شر.»^۴ به نظر می‌رسد این دو بیان باهم ناسازگارند.

آنچه درست می‌نماید تلازم واژه «هدایت» با «راه درست» است. طبق نظر علمایی که هدایت را به «ارشاد» معنا کرده‌اند، این تلازم راه روشن است. همچنین، حتی اگر هدایت به «دلالت» معنا شود، باز هم تلازم وجود دارد؛ زیرا دلالت به معنای شناساندن شیء است^۵ و این بازگشت به «علم و معرفت» دارد که ذاتاً با خیر و درستی مرتبط است و در مقابل آن جهل و فساد قرار دارند. از این رو است که برخی از لغت‌شناسان «هدایت» را به «بیان کردن» معنا نموده‌اند؛^۶ اما نکته‌ای که باید به آن توجه نمود، چیستی «راه درست» است. این‌گونه نیست که «راه درست» که به آن هدایت می‌شود، همیشه مطابق با واقع باشد؛ بلکه ملاک در درستی، باور هدایت‌کننده است و حقیقت هیچ تلازمی با باور اشخاص ندارد. از همین روست که فرعون خود را هادی به راه راست می‌دانست: «وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ».^۷

نکته دیگری که جای پرسش دارد، فراگیری «هدایت» نسبت به امور مادی است. همانطور که گفته شد لغت‌شناسان «هدایت» را به «دلالت»، «ارشاد» و «بیان» معنا کرده‌اند. این معانی هیچ التزامی با هر یک از امور مادی و معنوی ندارند. از سویی دیگر علمای لغت هنگام مثال زدن با کلمه «هدایت» از سه دسته مثال استفاده کرده‌اند:

۱. جوهری، *المصباح*، ج ۶، ص ۲۵۳۳؛ ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۶، ص ۴۲.
۲. صاحب بن عباد، *المحیط فی اللغة*، ج ۴، ص ۴۳.
۳. مصطفوی، *التحقیق*، ج ۱۱، ص ۲۴۷.
۴. همان.
۵. راغب اصفهانی، *مفردات*، ص ۳۱۶.
۶. صاحب بن عباد، *المحیط فی اللغة*، ج ۴، ص ۴۳؛ فیومی، *المصباح المنیر*، ج ۲، ص ۶۳۶.
۷. غافر / ۲۹.

(الف) غایت عام: شامل امور مادی و معنوی می‌شود، مانند «هَدَيْتُهُ إِلَى الطَّرِيقِ»؛^۱

(ب) غایت معنوی: غایت هدایت امور معنوی است، مانند «هَدَاةَ اللَّهِ إِلَى الْإِيمَانِ»؛^۲

(ج) غایت مادی: غایت هدایت امور مادی است، مانند «هَدَيْتُهُ الطَّرِيقَ وَالْبَيْتَ هَدِيَّةً».^۳

تنوع در غایت هدایت نشان می‌دهد که کلمه «هدایت» برخلاف تصور برخی از پژوهشگران^۴ از نظر لغوی محدود به امور معنوی نیست و شامل امور مادی نیز می‌شود. بنابراین، ادعای اینکه هدایت قرآنی تنها به هدایت به سوی خدا اختصاص دارد و شامل هدایت در علم نمی‌شود، با معنای لغوی هدایت ناسازگار است.

۲. معنای قرآنی هدایت

گسترده‌گی کاربرد کلمه «هدایت» در قرآن کریم و گوناگونی موارد به‌کار رفته، نقش آن را در بین مفاهیم قرآنی پررنگ نموده است. توصیف قرآن به واژه هدایت و مترادف‌های آن، از موارد کاربرد این کلمه است. آیه ۹ سوره اسراء جزء همین موارد است. در یک تقسیم^۵ کلی کلمه هدایت در قرآن کریم در دو دسته کاربرد داشته است:

(الف) هدایت به سوی امور معنوی: بیشترین کاربرد کلمه هدایت در قرآن کریم مربوط به مسائل معنوی است که در بیشتر موارد سکان‌دار هدایت خدای متعال است و راه هدایت‌شده، صراط مستقیم است: «أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»^۶ موارد دیگر نیز وجود دارد که جزء امور معنوی به معنای عام است؛ مثل هدایت به جهنم ولی سکاندارش خدا نیست.

(ب) هدایت به سوی امور مادی: در قرآن کریم آیات متعددی وجود دارد که غایت هدایت، امور مادی از قبیل شناخت راه‌های آمدوشد در آبادی‌ها و بیابان‌هاست، مانند آیه شریفه «وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فِي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ»^۷ شناخت خصوصیات گاو در قضیه گاو بنی اسرائیل،^۸

۱. فیومی، المصباح المنیر، ج ۲، ص ۶۳۶.

۲. همان.

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۳۵۵.

۴. طباطبایی، المیزان، ج ۴، ص ۲۸۱.

۵. تقسیم‌های دیگری نیز برای هدایت ذکر شده است که ارتباطی با بحث ما ندارند.

۶. حمد / ۶.

۷. انعام / ۹۷.

۸. بقره / ۷۰.

شناخت راه رهایی از دست مشرکان مکه^۱ و شناخت تخت توسط بلقیس^۲ از جمله این موارد است. این دو دسته نیز هر کدام به دو دسته دیگر تقسیم می‌شوند:

الف) هدایت به امور خیر: بیشتر آیاتی که در آن کلمه «هدایت» به کار رفته است، هدایت به امور خیر و راه راست است و سکاندار این هدایت خدای متعال است: «ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ»^۳.

ب) هدایت به امور شر: این‌گونه نیست که در همه آیاتی که هدایت به کار رفته است، غایت هدایت صلاح و رستگاری باشد؛ بلکه در برخی آیات مقصد هدایت شده، شر محض؛ یعنی جهنم است: «كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَإِنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ»^۴.

در سه دسته اول کاربرد هدایت خارج از معنای لغوی نیست و نمی‌توان ادعا کرد که در یکی از سه دسته در معنای مجازی به کار رفته است؛ بلکه معنای لغوی این کلمه مؤید حقیقی بودن این سه دسته است؛ اما دسته چهارم (هدایت به امور شر) جای تأمل دارد. گفته شد معنای لغوی هدایت ملازم با علم و معرفت است و علم و معرفت در ذات خود امری مثبت است. از این رو هدایت ملازم با خیر و صلاح است، هرچند این خیر و صلاح صرفاً ادعایی باشد. با توجه به این نکته آیاتی که در آنها مقصد هدایت امور شر است،^۵ نمی‌توان معنای حقیقی هدایت را در این آیات لحاظ نمود؛ بلکه همان‌طور که گفته شده است از باب تهکّم و ریشخند است.^۶ هدایت در اینجا از باب استعاره تهکّمیه است و معنای حقیقی آن اراده نشده است.

صرف نظر از دسته چهارم که معنای حقیقی هدایت اراده نشده است، با توجه به معنای لغوی هدایت و آیات قرآنی، در سه دسته اول از جمله در جایی که مقصد هدایت امور مادی باشد، هدایت در معنای حقیقی خود استفاده شده است. هرچند برخی از مفسران بر این باورند که معنای قرآنی هدایت، همان معنای رایج مصطلح است و آن هدایت به سوی حق است و معانی دیگر را حقیقی نمی‌دانند؛^۷ اما این ادعا بدون دلیل است و با معنای لغوی نیز ناسازگار است. از سوی دیگر همین

۱. نساء / ۹۸.

۲. نمل / ۴۱.

۳. انعام / ۸۸.

۴. حج / ۴.

۵. حج / ۴ و صافات / ۲۳.

۶. زمخشری، *الکشاف*، ج ۴، ص ۳۹.

۷. طباطبایی، *المیزان*، ج ۴، ص ۲۸۱.

مفسر گرانقدر در آیاتی که متعلق هدایت امور مادی است هیچ توضیحی نداده است و گویا همان معنای حقیقی را پذیرفته است.^۱ برخی از مفسران نیز با نظریه عدم انحصار هدایت در امور معنوی و دینی همراه هستند و باورمندند هدایت قرآنی از جمله هدایتی که در آیه ۹ سوره اسراء مطرح شده است، عام است و شامل امور دنیوی نیز می‌شود.^۲ همچنین برخی از نویسندگان با توجه به آیات ۱۵ و ۱۶ سوره مائده که می‌فرماید: «قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ * هُدًى بِهٖ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِهِ وَيَهْدِيهِمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»^۳ باورمندند که کارکرد هدایتی قرآن دو چیز است: ایصال به «سبل السلام» و رهایی از ظلمات. با توجه به اینکه «الظُّلُمَاتِ» در آیه عام است، ظلمت‌های ناشی از علوم را نیز شامل می‌شود و قرآن کریم آن ظلمت‌ها را نیز برطرف می‌کند.^۴

با توجه به مطالبی که بیان شد و آیات مختلفی که هدایت در امور مادی یا معنوی که ارتباطی با هدایت به سوی خدا ندارد، به کار رفته است، این نتیجه رخ می‌نماید که هدایت قرآنی عام و دارای جهات مختلف است. این همان نکته‌ای است که یکی از مفسران معاصر متذکر آن می‌شود و می‌نویسد: «قرآن در تمام عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، علمی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، عبادی، آموزشی و غیره هدایت می‌کند.»^۵ از جمله قلمروهای هدایت قرآنی، هدایت علمی است. این همان حقیقتی است که در منشور مرجعیت علمی قرآن کریم بدان تصریح شده است: «منشور حاضر بر آن است که قرآن کریم باید در همه دانش‌ها و کنش‌های کلان بشری به عنوان راهنمای اساسی و میزان سنجش حقیقت به کار آید و در کنار سایر منابع معرفتی، به عنوان مهم‌ترین مصدر معرفت در میدان تولید دانش نگریسته شود.»^۶

۳. موصوف محذوف

«موصوف» در آیه شریفه حذف شده است. مفسران در بیان این موصوف به دو گروه زیر تقسیم شده‌اند:

۱. همان، ج ۷، ص ۲۸۸؛ ج ۱۲، ص ۲۱۸ و ج ۱۴، ص ۲۷۹.

۲. طنطاوی، التفسیر الوسیط، ج ۸، ص ۳۰۳.

۳. مائده / ۱۵ و ۱۶.

۴. یوسفی مقدم، «واکاوی و نقد دیدگاه‌های عدم مرجعیت علمی قرآن کریم»، قرآن و علم، ش ۳۵، ص ۲۷۵.

۵. مدرسی، من هدی القرآن، ج ۴، ص ۴۲۳.

۶. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۷.

الف) گروهی موارد خاصی را به عنوان موصوف برای «لّتی» مقدر کرده‌اند، از قبیل: «راه»، «ملت»، «دین» و «شریعت».^۱

ب) گروه دوم بر این باورند که نمی‌توان مورد خاصی را از قبیل «راه»، «ملت»، «دین» و «شریعت» مقدر کرد؛ بلکه موصوف عام است و همه این موارد و از هر چیزی استوارترین آن را شامل می‌شود.^۲

زمخشری در ابتدا مواردی را در بیان موصوف حذف شده ذکر می‌نماید، ولی در ادامه اذعان می‌کند که تعیین مورد خاص نمی‌تواند آن زیبایی خاصی که در حذف محذوف است، برساند. ایشان در این باره می‌نویسد: «هر چیزی که به جای موصوف در نظر بگیریم، نمی‌تواند آن زیبایی را که در حذف است، به مخاطب نمایان سازد؛ زیرا آن بزرگی و عظمتی که در مبهم بودن موصوف در سایه حذف است، در ذکر نمودن آن نیست».^۳ برآیند چنین حذفی، ابهام در موصوف و در ادامه فراگیری همه گزینه‌هایی که سزاواری قرارگیری در جایگاه موصوف «لّتی» را دارند، است. یکی از حاشیه‌نگاران **تفسیر بیضاوی** در تبیین این مطلب می‌نویسد:

علت اینکه موصوف حذف شده است، در حالی که اصل در ذکر آن است، این است که در سایه حذف شدن موصوف ذهن مخاطب به سوی هر مذهب و راه خیری که قرآن به آن هدایت می‌کند، سوق پیدا کند. همانا ابهام موصوف و تعیین نکردن آن در یکی از مواردی مثل «ملت»، «راه»، «حالت» و «خصلت» باعث می‌شود ذهن شنونده به این موارد و هر آنچه در این چارچوب است، کشانده شود. گویا چنین بیان شده است: قرآن هدایت می‌کند به سوی چیزی که زیر هیچ وصف و حصری نمی‌گنجد.^۴

به نظر می‌رسد همین تفسیر دوم از موصوف «لّتی» درست‌تر است؛ کسی نمی‌تواند با قطعیت ادعا کند که منظور از «لّتی» «راه» است یا منظور «دین و آیین» است و هر چیز خاص دیگر و اگر این‌گونه بود دلیلی بر حذف نبود. دستامد چنین فرآیندی فراگیر بودن موصوف «لّتی» خواهد بود که از جمله مصادیق آن مسئله علم به شمار خواهد آمد.

۱. طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۶، ص ۶۱۸؛ رازی، *مفاتیح الغیب*، ج ۲۰، ص ۳۰۳.

۲. مدرسی، *من هدی القرآن*، ج ۴، ص ۴۲۴؛ صادقی تهرانی، *الفرقان*، ج ۱۷، ص ۸۰.

۳. زمخشری، *الکشاف*، ج ۲، ص ۶۵۱.

۴. شیخ زاده، *حاشیه محی الدین شیخ زاده علی تفسیر البیضاوی*، ج ۵، ص ۳۵۸.

۴. هدایت علمی قرآن

خداوند می‌فرماید قرآن به استوارترین و قوام‌بخش‌ترین امور از جمله دین، شریعت، راه، علم و غیره هدایت می‌کند، گفته شد «للتی» عام است و منحصر در مورد خاصی نیست؛ یکی از مصادیق آنکه مؤثر در سعادت و شقاوت انسان است، علم است. هدایتگری قرآن در «علم» در آیه شریفه مورد بحث به دو صورت قابل تفسیر است:

الف) موصوف اصل علم باشد؛ یعنی قرآن از بین تمام علوم به علمی هدایت می‌کند که استوارترین علم‌هاست که طبق روایات بهترین علم، علم خداشناسی است. طبق این تفسیر قرآن به استوارترین علم؛ یعنی علم خداشناسی هدایت می‌کند ولی نسبت به بقیه علوم ساکت است. اگر این تفسیر را بپذیریم، هیچ اختلافی بین مفسران پیش نخواهد آمد؛ همگان می‌پذیرند که قرآن به علم خداشناسی هدایت می‌کند؛ اما این ادعا ممکن است تالی فاسد داشته باشد؛ چون علوم دیگری هم هست که به طور قطع قرآن به آنها هدایت می‌کند و در آنها مرجعیت دارد، از جمله علم فقه، علم اخلاق و علمی از این دست، در حالی که با این تفسیر خارج از حیطه آیه قرار می‌گیرند.

ب) موصوف هر علمی به صورت جداگانه باشد؛ یعنی قرآن هدایت می‌کند به علم خداشناسی که در نوع خود استوارترین علم خداشناسی است. هدایت می‌کند به علم فقهی که در نوع خود استوارترین علم فقه است. هدایت می‌کند به علم سیاستی که در نوع خود استوارترین علم سیاست است. پر واضح است که علم خداشناسی منحصر به قرآن نیست، در مکاتب دیگر اعم از الهی و الحادی این علم وجود دارد، قرآن به ناب‌ترین و استوارترین علم خداشناسی هدایت می‌کند، همین‌طور بقیه علوم. تبیینی که صاحب تفسیر نمونه^۱ ذیل آیه انجام داده است ناظر به این تفسیر است؛ وی ذیل آیه می‌نویسد:

صاف و مستقیم از نظر عقائدی که عرضه می‌کند ... صافتر و مستقیم‌تر از نظر قوانین اجتماعی و اقتصادی و نظامات سیاسی که بر جامعه انسانی حکم فرما است که هم جنبه‌های معنوی را پرورش می‌دهد و هم از نظر مادی، تکامل آفرین است ... و بالآخره صاف‌تر و مستقیم‌تر از نظر نظام حکومتی که برپادارنده عدل است و درهم کوبنده ستم و ستمگران. آری قرآن هدایت به طریقه و روشی می‌کند که در تمام زمینه‌ها صاف‌ترین و مستقیم‌ترین و ثابت‌ترین طریقه است»^۱.

۱. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۱۲ - ۱۳.

در صورتی می‌توان آیه را دلیلی بر مرجعیت علمی قرآن برشماریم که تفسیر دوم را بپذیریم والا ممکن است طبق تفسیر اول استدلال به آیه مخدوش باشد.

مصادیق زیادی از هدایت علمی قرآن وجود دارد که تحت عنوان عرصه‌ها و قلمروی مرجعیت علمی قرآن مطرح شده است. عرصه‌های مرجعیت علمی قرآن عبارت است از علوم اسلامی، علوم انسانی و علوم طبیعی.^۱ با توجه به شأن امامت و قیومیت قرآن و هدایتگری آن در همه زمینه‌ها، جهت‌دهی به علوم توسط قرآن به‌عنوان یکی از منابع شناخت پذیرفته شده است.^۲ این هدایتگری صرفاً به معنای جهت‌دهی به گزاره‌های درون یک علم نیست؛ بلکه قلمروی این جهت‌دهی بسی گسترده‌تر از حیطه گزاره‌های علم است.^۳ مقاله پیش‌رو گنجایش بیان مصادیق را ندارد و در بخش پایانی مقاله برای ذکر نمونه، اشاره‌ای به هدایت علمی قرآن در حوزه علم سیاست خواهیم داشت.

۵. تبیین کلمه «اقوم»

کلمه بعدی که باعث متمایز شدن این آیه می‌شود، کلمه «اقوم» است. کلمه اقوم از ماده «قام یقوم قوماً و قیاماً» است. قیام به معنای ایستادن و ضد نشستن است.^۴ برخی از لغت‌شناسان «قیام» را به چهار نوع تقسیم کرده‌اند که عبارت است از:

- الف) قیام کردن و برخاستن با جسم به صورت اجباری و قهری؛ مانند: «مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ».^۵
 ب) قیام کردن و برخاستن با جسم به صورت اختیاری؛ مانند: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ».^۶
 ج) قیام کردن و برخاستن برای حفظ چیزی؛ مانند: «قَائِمًا بِالْقِسْطِ».^۷
 د) قیام کردن به قصد انجام چیزی و کاری؛^۸ مانند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ».^۹

-
۱. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۴.
 ۲. مسترحمی، «نقش قرآن در جهت‌دهی به علوم طبیعی»، مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، ص ۲.
 ۳. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۵ و رضایی اصفهانی، «عرصه‌های مرجعیت علمی قرآن»، مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، ص ۴.
 ۴. ابن‌سیده، المحکم والمحیط الاعظم، ج ۶، ص ۵۸۸.
 ۵. هود / ۱۰۰.
 ۶. آل عمران / ۱۹۱.
 ۷. آل عمران / ۱۸.
 ۸. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۶۹۰.
 ۹. مائده / ۶.

اگر بخواهیم در آیه ۹ سوره اسراء کلمه «اقوم» را با معانی چهارگانه بالا تطابق دهیم، با معنای سوم سازگاری بیشتری دارد. در این صورت آیه چنین معنا می‌شود: «همانا این قرآن به سوی چیزی هدایت می‌کند که آن چیز بیشترین محافظت را نسبت به منافع حقیقی انسان و جوامع بشری دارد». گفته شده است «قوام» اگر با فتحه باشد، به معنای اعتدال است؛ مانند آیه شریفه «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا»^۱ و اگر «قوام» با کسره باشد، به معنای چیزی است که نظام و استواری و پایداری شیء به آن وابسته است؛^۲ مانند آیه شریفه «وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا»^۳ اگر معنای اول را در نظر بگیریم، آیه چنین معنا می‌شود: «همانا این قرآن به سوی استوارترین و راست‌ترین چیزها هدایت می‌کند». علامه طباطبایی در توضیح «اقوم» اشاره به این معنا می‌کند و می‌نویسد:

قیام ضد نشستن است و برخاستن یکی از حالات انسان است. در این حالت (قیام) که معتدل‌ترین حالت انسان است، می‌تواند در انجام دادن هر کاری که اراده می‌کند، تسلط بیشتری داشته باشد، به خلاف حالت نشستن و درازکش و مانند آن. بر این اساس از کلمه «قیام» بر حسن انجام و اداره کامل امور کنایه آورده می‌شود؛ زمانی که شخصی انجام کاری را به عهده بگیرد و به خوبی آن را اداره کند، می‌گویند: «او قائم به فلان کار است» یعنی مراقب و نگهدار آن است.^۴

در صورتی که معنای دوم را در نظر بگیریم، معنای آیه این‌گونه خواهد بود: «همانا این قرآن به سوی چیزی هدایت می‌کند که نظام بخش‌ترین و قوام بخش‌ترین چیزها است» صاحب تفسیر *المیزان* در تبیین «قیام» بودن دین به این معنا می‌پردازد و می‌نویسد:

خدای متعال دین حنیف اسلام را به «قیام» توصیف کرده است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ»^۵ و این توصیف به خاطر آن است که دین اسلام خیر دنیا و آخرت ملت خویش را تأمین نموده و بر اصلاح زندگی دنیوی و اخروی آنها برخاسته است. این به خاطر آن است که اسلام موافق با فطرت

۱. فرقان / ۶۷.

۲. جوهری، *المصاحح*، ج ۵، ص ۲۰۱۷ و ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۲، ص ۵۰۲.

۳. نساء / ۵.

۴. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۴۷.

۵. روم / ۳۰.

انسانی است که خداوند انسان را بر اساس آن آفریده است و او را به حسب آن به ابزاری مجهز نموده که وی را به سوی غایت و هدف از خلقتش و سعادت‌ی که برایش در نظر گرفته است، رهنمون می‌سازد.^۱

چون موصوف «للتی» حذف شده است و این حذف باعث گستردگی معنا شده است؛ از این رو «اقوم» با هر دو معنا سازگاری دارد و می‌توان هر دو معنا را در نظر گرفت.

۶. فرایند هدایت

نکته بعدی که باید به آن توجه شود، فرایند «هدایت» در آیه مورد بحث است. هدایت بر سه بنیان اساسی پی‌ریزی شده است؛ هدایت‌کننده، هدایت‌شونده و راهی که به سوی آن هدایت می‌شود.

الف) هدایت‌کننده: در آیه شریفه مورد بحث، هدایت‌کننده، قرآن کریم است. ذات و طبیعت قرآن کریم با هدایتگری سرشته شده است؛ همچنان که رخسار قرآن با رنگینه هدایت رنگ‌آمیزی شده است. قرآن کریم به سوی بلندترین قله‌ها هدایت می‌نماید.

ب) هدایت‌شونده: هر کسی که نیازمند هدایت است، قرآن کریم او را هدایت می‌کند. هدایت قرآنی منحصر در زمان یا مکان یا گروه خاصی نیست؛ بلکه برگیرنده تمام انسان‌ها در همه زمان‌ها و مکان‌ها با هر قومیت و درجه اجتماعی می‌شود.

ج) راهی که به سوی آن هدایت می‌شود: همان‌طور که در بند سوم گذشت، موصوف «للتی» حذف شده است و این نشانگر گستردگی موصوف است که به هیچ‌عنوان نباید آن را در گزاره‌هایی مانند: «دین»، «راه»، «ملت» و مانند آن منحصر نمود. قرآن کریم به چیزی هدایت می‌کند که اقوم امور است؛ اقوم راه‌ها، اقوم آیین‌ها، اقوم حالات، اقوم عقاید، اقوم علوم، اقوم اعمال و اقوم سیاست‌ها و غیره.^۲ افعال تفضیل بودن «اقوم» این معنا را می‌رساند که در هر چیز به «بهترین» آن هدایت می‌کند. با این عمومیت شامل «بهترین» در هر چیز و در هر زمان و مکان و برای هر انسانی می‌شود.^۳ سید قطب در تفسیر آیه مورد بحث، متعلق هدایت را بسیار گسترده گرفته است و باورمند است که هدایت قرآنی شامل تمام مناهج و راه‌ها و هر خیری که بشر در تمام زمان‌ها و مکان‌ها به آن رسیده است، می‌شود. وی بعد از اشاره کلی به این بحث مواردی را به‌عنوان نمونه بیان می‌دارد

۱. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۳، ص ۴۷.

۲. صادقی‌تهرانی، *الفرقان*، ج ۱۷، ص ۸۰.

۳. مغنیه، *الکاشف*، ج ۵، ص ۲۲.

از جمله نظامات مالی، حکومتی، اجتماعی، تربیتی و سیاسی.^۱

با توجه به بند «ب» و «ج» دو سطح از عمومیت در هدایت قرآنی وجود دارد:

۱. عمومیت از لحاظ چیزی که به آن هدایت می‌کند که در اینجا تنها قید این عمومیت «اقوم» بودن

آن است که در حقیقت این قید محدودیت ایجاد نمی‌کند؛ بلکه نشانگر وسعت هدایت قرآنی است.

۲. عمومیت از لحاظ افرادی که هدایت می‌کند. هدایت قرآنی در این آیه شریفه منحصر به

انسان‌های خاصی نیست؛ بلکه مطلق است و شامل هر انسانی می‌شود.

با لحاظ این دو جهت از عمومیت، قرآن کریم از هر جهت از جمله از جهت علم هر انسانی را

اعم از مسلمان و غیر مسلمان در هر زمانی به اقوم چیزها هدایت می‌کند.

۷. هدایت به برترین‌ها

هدایت علمی قرآن نیز [مانند هدایت عملی آن] هر آن، به‌گونه مخصوص رخ می‌نماید و سؤال

علمی هر صاحب‌نظری را پاسخ می‌دهد و اگر نشان «يَسْأَلُهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي

شَأْنٍ»^۲ را در جهان علم جستجو کنیم، تنها قرآن کریم توان آن را دارد که درباره تمام مکاتب

اعتقادی و فرهنگی و اقتصادی و نظامی و سیاسی نظر دهد و خطوط کلی صحت و سقم آنها را

بیان کند و خطوط جزئی آن را به اجتهاد مستنبطان باطن‌بین و درون‌اندیش واگذارد که از دو

جناح عقل و نقل مدد می‌جویند، وگرنه قرآن کتاب جاوید نمی‌شود.^۳

با توجه به دو سطح از عمومیتی که از هدایت قرآنی بیان شد، وقتی کلمه «اقوم» به «للتی»

اضافه می‌شود، معنای شگفتانه‌ای متولد می‌شود. قرآن در تمام عرصه‌های سیاسی، اقتصادی،

علمی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، عبادی، آموزشی و غیره هدایت می‌کند^۴ و در همه اینها به

بالاترین، صافترین، مستقیم‌ترین و ثابت‌ترین راه هدایت می‌کند؛^۵ یعنی در هر چیزی به بهترین

بخش آن هدایت می‌نماید. البته توجه شود منظور از هدایت در تمام این بخش‌ها، بیان تمام

کلیات و جزئیات نیست؛ بلکه قرآن امامت می‌کند که در ابتدای مقاله به صورت مفصل تبیین شد.

۱. سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۴، ص ۲۲۱۵.

۲. الرحمن / ۲۹.

۳. جوادی آملی، هدایت در قرآن، ص ۱۳۲.

۴. مدرسی، من هدی القرآن، ج ۴، ص ۴۲۳.

۵. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۳۶ - ۳۷.

عینی‌سازی مرجعیت علمی قرآن در علوم

هرچند هدف ما در این نوشتار وارد شدن در علوم و بیان مصادیق مرجعیت علمی قرآن نیست؛ اما برای تبیین بهتر مباحث طرح شده، ارائه نمونه‌ای اجمالی از مرجعیت علمی قرآن می‌تواند راه‌گشا باشد. از این رو در ادامه اشاره‌ای گذرا بر راهبری قرآن در علوم سیاسی خواهیم داشت. پیش از ورود به این بحث اشاره‌ای اجمالی به قلمروی مرجعیت علمی قرآن می‌شود.

مصادیق زیادی از هدایت علمی قرآن وجود دارد که تحت عنوان عرصه‌ها و قلمرو مرجعیت علمی قرآن مطرح شده است. عرصه‌های مرجعیت علمی قرآن عبارت است از: علوم اسلامی، علوم انسانی و علوم طبیعی.^۱ با توجه به شأن امامت و قیومیت قرآن و هدایتگری آن در همه زمینه‌ها، جهت‌دهی به علوم توسط قرآن به عنوان یکی از منابع شناخت پذیرفته شده است.^۲ این هدایتگری صرفاً به معنای جهت‌دهی به گزاره‌های درون یک علم نیست؛ بلکه قلمروی این جهت‌دهی بسی گسترده‌تر از حیطه گزاره‌های علم است.^۳ مرجعیت علمی قرآن شامل جهت‌دهی به مبانی علوم، روش‌شناسی، قواعد و اصول مطرح شده در درون علوم، فرضیه‌ها و نظریه‌ها و در نهایت گزاره‌ها و مسائل علوم می‌شود.^۴

مرجعیت علمی قرآن در علوم سیاسی

قرآن کریم ضمن مطرح کردن مبانی و اصول تفکر سیاسی، باورمندی به این مبانی و اصول را بخشی از گستره ایمان و جزئی از تعالیم اسلام و مقوم حیات طیبه شمرده است؛ به گونه‌ای که جدا انگاشتن اندیشه سیاسی از اسلام و زندگی اسلامی، سرانجامی جز تحریف ندارد. هر نظامی، بی‌شک نیازمند تبیین مبانی و اصول نظام سیاسی خود است و نظام اسلامی از این قاعده مستثنا نیست. مهم‌ترین منبع در نظام اسلامی برای تبیین این اصول، قرآن کریم است.

در علوم سیاسی از جمله مواردی که قرآن در آنها راهبری می‌کند، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

۱. مشروعیت و ضرورت تشکیل حکومت؛^۵

۱. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۴.

۲. مسترحمی، «نقش قرآن در جهت‌دهی به علوم طبیعی»، مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، ص ۲.

۳. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۵ و رضایی اصفهانی، «عرصه‌های مرجعیت علمی قرآن»، مجموعه مقالات همایش مرجعیت علمی قرآن، ص ۴.

۴. منشور مرجعیت علمی قرآن کریم، ص ۱۳-۱۱.

۵. بقره / ۲۴۶ و ۲۴۷، آل عمران / ۲۶، نساء / ۱۳۵، مائده / ۲۰، یوسف / ۵۵ و ۵۶، حدید / ۲۵ و ص / ۳۵.

۲. نوع حکومت؛^۱

۳. حکومت ولایی؛^۲

۴. چگونگی ارتباط با غیر مسلمانان: اصل دعوت،^۳ اصل جهاد،^۴ اصل نفی سییل،^۵ اصل عزت^۶ اصل التزام به پیمان،^۷ اصل التزام به عدالت،^۸ اصل احترام به بی طرفان،^۹ اصل صلح جویی^{۱۰} و اصل رفتار مسالمت آمیز نسبت به کفار غیر حربی.^{۱۱}

۵. چگونگی ارتباط مسلمانان با یکدیگر: اصل ولایت بر یکدیگر،^{۱۲} اصل شورا،^{۱۳} اصل محبت،^{۱۴} اصل وحدت،^{۱۵} اصل عدالت،^{۱۶} اصل برادری،^{۱۷} اصل التزام به پیمان،^{۱۸} اصل تعاون،^{۱۹} اصل امر به معروف و نهی از منکر^{۲۰} و برخورد قاطع با منافقان.^{۲۱}

۱. نساء / ۵۹، زخرف / ۵۱، شعراء / ۲۱۵، قصص / ۴ و ۵، نمل / ۳۲، آل عمران / ۱۵۹ و شوری / ۳۸.

۲. بقره / ۱۰۷، نساء / ۵۹، مائده / ۳ و ۵۵، احزاب / ۳۶، ص / ۲۶ و آیاتی که دلالت بر لزوم اجرای احکام به خصوص احکام قضایی، در جامعه اسلامی دارند.

۳. آل عمران / ۶۴.

۴. انفال / ۳۹.

۵. نساء / ۱۳۸، ۱۳۹ و ۱۴۱ و مائده / ۵۷.

۶. نساء / ۱۳۸ و ۱۳۹.

۷. بقره / ۱۷۷، مائده / ۱ و اسراء / ۳۴.

۸. مائده / ۸ و ممتحنه / ۸.

۹. نساء / ۹۰.

۱۰. انفال / ۶۱.

۱۱. ممتحنه / ۸.

۱۲. مائده / ۵۵ و انفال / ۷۲.

۱۳. شوری / ۳۸.

۱۴. فتح / ۲۹.

۱۵. آل عمران / ۱۰۳.

۱۶. نساء / ۵۸.

۱۷. حجرات / ۱۰.

۱۸. بقره / ۱۷۷، مائده / ۱ و اسراء / ۳۴.

۱۹. مائده / ۲.

۲۰. توبه / ۷۱.

۲۱. توبه / ۷۳.

مباحث سیاسی دیگری نیز در قرآن کریم مطرح شده است که به خاطر عدم گنجایش در این نوشتار، از ذکر آنها پرهیز می‌شود.

نتیجه

با توجه به آنچه بیان شد، نتایج زیر رخ می‌نمایند:

۱. «قیم» و «امام» از جامع‌ترین صفات قرآن شمرده می‌شوند. پیامد این دو صفت چنین خواهد بود که تمام ابعاد وجودی انسان و شئونات جوامع بشری تحت سیطره قرآن کریم اداره خواهد شد. مرجعیت قرآن کریم از جمله مرجعیت علمی به معنای امام بودن قرآن کریم است.
۲. هدایت قرآنی به واسطه شأن «امامت» قرآن، هدایتی فراگیر و چند بُعدی از جمله هدایت علمی است.
۳. فرآیند بررسی لغوی معنای «هدایت»، به این برآیند انجامید که معنای آن «ارشاد»، «دلالت» و «بیان کردن» است و این معانی منحصر در امور معنوی نیستند، بلکه عام هستند و امور مادی را نیز شامل می‌شوند و هدایت قرآنی شامل انواع هدایت‌ها از جمله هدایت علمی خواهد بود.
۴. بررسی واژه هدایت و مشتقات آن در قرآن کریم این نتیجه را نمایان ساخت که کاربرد قرآنی آن خارج از چارچوب معنای لغوی هدایت نبوده و در معنای عام به کار رفته است. بنابراین هدایت قرآنی عام و دارای جهات مختلف است و از جمله قلمروهای هدایت قرآنی، هدایت علمی است.
۵. حذف شدن موصوف «للتی» در آیه شریفه ۹ سوره اسراء این پیام را انتقال می‌دهد که نسبت به همه مواردی که سزاوار قرارگیری در جایگاه موصوف «للتی» را دارند، فراگیر باشد و منحصر در مورد خاصی مانند: «دین» و «ملت» نباشد. از این رو مسئله علم و هدایت به آن، می‌تواند موصوف «للتی» قرار گیرد.
۶. با توجه به محذوف بودن موصوف «للتی» و افعال تفضیل بودن «أقوم» و با توجه به دو سطح از عمومیت هدایت قرآنی، قرآن کریم از هر جهت از جمله عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، علمی، اجتماعی، فرهنگی، تربیتی، عبادی، آموزشی هر انسانی را اعم از مسلمان و غیر مسلمان در هر زمانی به بالاترین، صاف‌ترین، مستقیم‌ترین و ثابت‌ترین راه هدایت می‌کند.

منابع و مأخذ

- قرآن مجید.
- نهج البلاغة، گردآوری شریف رضی، (۱۴۱۴ ق). تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت.

الف) کتابها

- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ ق). المحکم و المحيط الأعظم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن فارس، احمد (۱۴۰۴ ق). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر و دار صادر.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷ ش). تفسیر موضوعی قرآن کریم. جلد ۱۶ (هدایت در قرآن). قم: اسراء.
- جوهری، ابونصر (۱۴۰۷ ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دار العلم للملایین.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۴۰۰ / ۱ / ۲۵). بیانات رهبر انقلاب در محفل انس با قرآن کریم. پایگاه اطلاع رسانی مقام معظم رهبری. <https://farsi.khamenei.ir>.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دار القلم.
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۳۷۶ ق). البرهان فی علوم القرآن. بیروت: دار احیاء الکتب العربیة.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق). الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتب العربی.
- سید قطب (۱۴۱۲ ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دار الشروق.
- سیوطی، جلال الدین (۱۳۹۴ ق). الإیتقان فی علوم القرآن. قاهره: هیئة المصریة العامة للکتاب.
- شیخ زاده، محمد بن مصطفی (۱۴۱۹ ق). حاشیة محی الدین شیخ زاده علی تفسیر البیضاوی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- صاحب بن عباد، ابوالقاسم اسماعیل بن عباد (۱۴۱۴ ق). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الکتب.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵ ش). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنة. قم: فرهنگ اسلامی.
- صدرالدین شیرازی (۱۳۸۳ ش). شرح اصول الکافی. تحقیق: محمد خواجویی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الأعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). مجمع البیان لعلوم القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طنطاوی بن جوهری (۱۴۲۵ ق). الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- طنطاوی، سید محمد (۱۹۹۷ م). التفسیر الوسیط للقرآن. قاهره: دار النهضة.
- غزالی، ابو حامد محمد (بی تا). احیاء علوم الدین. بیروت: دار الکتب العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). کتاب العین. قم: هجرت.

- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۴۱۵ ق). تفسیر الصافی. قم: مکتبه الصدر.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير. قم: دار الهجرة.
- کارگروه مرجعیت علمی قرآن پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن (بی تا). منشور مرجعیت علمی قرآن کریم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۲۹ ق). من هدی القرآن. بیروت: دار القاری.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰ ش). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مغنیه، محمد جواد (۱۴۲۴ ق). تفسیر الکاشف. قم: دار الکتب الإسلامية.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ ش). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.

ب) مقاله‌ها

- رضایی اصفهانی، محمد علی (۱۴۰۳ ش). عرصه‌های مرجعیت علمی قرآن. همایش ملی مرجعیت علمی قرآن کریم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- طیب حسینی، سید محمود و حسین شم‌آبادی (۱۴۰۳ ش). مبانی مرجعیت علمی قرآن از منظر دکتر صادقی تهرانی. پژوهش‌های قرآنی. ۲۹ (۲). ۱۶۰-۱۳۳. doi.org/10.22081/jqr.2024.69896.4092
- عزتی بخشایش، محمد (۱۴۰۳ ش). ادله روایی مرجعیت علمی قرآن کریم. مطالعات علوم قرآنی. ۶ (۲). ۳۳-۶۳. doi.org/10.22081/jqss.2025.70772.1350
- فاخر میبدی، محمد و محمد حسین رفیعی (۱۳۹۸ ش). مرجعیت علمی قرآن از نگاه علامه طباطبایی. مطالعات علوم قرآنی. ۱ (۱). ۳۷-۸. doi.org/10.22081/jqss.2019.68217
- مسترحمی، سید عیسی (۱۴۰۳ ش). نقش قرآن در جهت‌دهی به علوم طبیعی. همایش ملی مرجعیت علمی قرآن کریم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- یوسفی مقدم، محمد صادق (۱۴۰۳ ش). واکاوی و نقد دیدگاه‌های عدم مرجعیت علمی قرآن کریم. قرآن و علم. ۱۸ (۲). ۲۸۶-۲۶۵. doi.org/10.22034/qve.2024.15397.1784